

Osmanlı Şeyhülislamı Batumlu Mirzâ Mustafa Efendi'nin (1631-1722) "el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-'İsâmiyye" Adlı Eserinin Mukaddimesi

The Work's Introduction of "al-Fawaid al-Makkiyya ala'l-Hashiyat al-'Isamiyya" of The Ottoman SheikhuIslam Mirza Moustafa Efendi (1631-1722)

نشر مقدمة "الفوائد المكية في تفسير سورة النبأ على الحاشية العصامية على تفسير البيضاوي" لشيخ الإسلام ميرزا مصطفى والدراسة القصيرة عليها

Burhan SÜMERTAŞ & İsmail BAYER

Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Artvin, Türkiye

Eser Bilgisi / Article Info /
التعريف بالدراسة

Araştırma makalesi / Research
article / المقالة البحثية

Sorumlu yazar / Corresponding
author / الكاتب المسؤول /

Burhan Sümertaş & İsmail
Bayer

e-mail:

bsumer55@artvin.edu.tr

ismailbayeri@artvin.edu.tr

Elektronik erişim / Online
available /

النشر الإلكتروني
21.06.2017

Anahtar kelimeler:

Hâşiye
Kadı Beydâvî
İsâmuddîn
Mirzâ Mustafa
Nebe suresi

Keywords:

Hashiya
al-Qadi al-Baidawi
Isamaddin
Mirza Moustafa
Surat of al-Naba'

الكلمات المفتاحية

الحواشي
القاضي البيضاوي
عصام الدين
ميرزا مصطفى
سورة النبأ

Öz

Kadı Beydavî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsiri üzerine yazılan pek çok haşiyeden biri İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) *Hâşiye alâ Cüz'i Amme min Tefsiri'l-Beydâvî* isimli eseridir. İslâm dünyasındaki önemi nedeniyle söz konusu eserin üzerine hâşiye türünde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Mirzâ Mustafa Efendi'nin (ö. 1135/1722) *el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-'İsâmiyye* adını verdiği eseri bu tarz bir hâşiye olup sadece Nebe suresini içermektedir. Bu makalede söz konusu eserin mukaddimesi muhteva yönüyle incelenmiş ve metin notlarla neşredilmiştir.

Abstract

Hundreds of explanations (hashiyah) have been written on al-Qadi al-Baidawi's commentary in the name of *Anvar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. One of these is explanation named *Hashiya ala Juz Amma min Tafsir al-Baidawi* that written by Isamaddin al-Isfaraini. Isamaddin's hashiyah is very well-knownd and very important. It's therefore known that many hashiyah were written to explain it. Mirza Moustafa Efendi's works named *al-Fawaid al-Makkiyya ala'l-Hashiyat al-'Isamiyya* is such a work and contains only the surah of Naba. We examined the hashiyah of author Mirza Mustafa's work in terms of content.

المُلخَص

لقد ألف كثير من أهل العلم ومنهم عصام الدين الإسفراييني (ت1538م) حواشياً على أنوار التنزيل وأسرار التأويل للبيضاوي (ت1286م). وأما شيخ الإسلام ميرزا مصطفى (ت1722م) فهو من المهتمين بهذه الحاشية في إطار تفسير سورة النبأ وقد ألف شيخ الإسلام حاشية سماها بالفوائد المكية؛ حينما كان قاضياً في مكة. فهذه الدراسة تركز على نشر مقدمة ميرزا مصطفى والدراسة القصيرة عليها لأهميتها في تطوّر علم التفسير في الدولة العثمانية خاصة وأن مؤلفها هو من مدينة باطوم الواقعة في جورجيا حالياً. وخلال هذه الدراسة وبمثالها، يمكن أن نزيل الستار عن الآثار العلمية والدينية في الأماكن غير المسلمة التي كانت تحت الرعاية العثمانية.

Giriş

Osmanlı medrese sisteminde temel metinlerin okutulmasına çok önem verilmiş, tefsir bağlamında genellikle iki önemli eser tercih edilmiştir: Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*¹ ile Kadı Beydâvî'nin (ö. 685/1286)¹ *Envâru't-Tenzîl*'i². Medrese ulemâsının kâhir ekseriyetinin *Envâru't-Tenzîl*'i diğerlerine nazaran ön planda tutmasının hacim, muhteva, akide gibi önemli nedenleri vardır. Bu nedenlerden biri de resmî müfredât ile ilgili bir husustur. Çünkü medrese müfredâtına tâbi olan bir öğrenci başlangıç yıllarında görmüş olduğu Arap dili, kelâm, hadis gibi ilimleri tartışmalarıyla birlikte bu iki tefsir içinde bularak bilgisini pekiştirip geliştirebilmekteydi.³

Medreselerdeki temel tefsir metni okumalarının öneminin doğal bir sonucu olarak bazı eserler üzerine şerh ve hâşiyeler yazılmıştır. Metinde kapalılık kalmaması amacını güden şerh yazımı, tarih boyunca önemli gelişmeler kaydetmiştir. Tefsire dair eserler açısından değerlendirdiğimizde, üzerine ilk defa şerh yazılan tefsir Ebû Mansûr el-Maturidî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı, en fazla şerh yazılan ise Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'idir. İkinci sırada Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*¹ gelmektedir.⁴ Teknik anlamları itibariyle kısaca belirtmemiz gerekirse bir ana metnin açıklanması için yazılanlar "şerh", şerhin açıklığa kavuşturulması için yazılanlar ise "hâşiye" olmaktadır. Tefsir metinleri söz konusu olunca, tefsirler Kur'an metnini şerh eden eserler olduğundan tefsirleri şerh eden eserlere *hâşiye* denmektedir. Bir eserdeki bazı ifade ve görüşleri açıklama, onlara tenkit, tashih ve ilavede bulunma gibi maksatlarla sayfa kenarlarına, altlarına veya satır aralarına yazılan ya da müstakil bir eserde toplanan notlara ise "ta'lik" denir. Bu tür eserler bazen doğrudan metin, bazen şerh, bazen de hâşiyeler üzerine düşülen notları

¹ Üzerinde çalıştığımız hâşiyeyi doğrudan ilgilendirdiği için Beydâvî hakkında kısa bilgi vermek doğru olacaktır: İslâmî ilimlerin hemen hepsine dair birçok eser telif ederek "allâme" unvanını kazanan Beydâvî'nin güçlü bir ilmi şahsiyeti vardır. Hayatından bahseden müellifler onun ileri derecede ilmi kabiliyete ve geniş bir kültüre sahip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Daha çok tefsir, kelam, fıkıh ve usûl- i fıkıh sahasını da meşhur olmuştur. Müfessir, Eşarî kelimacı ve Şâfiî fâkihidir. Yavuz, Yusuf Şevki, "Beydâvî", *DİA*, c. 6, İstanbul, 1992, s. 100-103.

² Üzerinde çalıştığımız hâşiyeyi doğrudan ilgilendirdiği için eser hakkında kısa bilgi vermek doğru olacaktır: Tefsirin tam adı *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*'dir. Bazı âlimlerce *Keşşâf*ın özeti kabul edilmiştir. Orta hacimde özlü bir tefsirdir. Rivayet ve dirayet metotları birlikte kullanılmıştır. Eserde dil unsuru ustalıkla kullanılarak edebî ve felsefî tahliller yapılmıştır. Ahkâm ayetleri tefsir edilirken fikhî tartışmalara yer verilmiştir. Kısmen de olsa İsrâiliyyât ve zayıf hadisleri bünyesinde barındırmıştır. Üzerine en fazla şerh ve hâşiye yazılan tefsir durumundadır. Cerrahoğlu, İsmail, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil", *DİA*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 260-261.

³ Bkz.: Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 40-41.

⁴ *Keşşâf* üzerine yapılmış çalışmalar için bkz.: Bayer, İsmail, *Keşşâf Tefsirinde Belağat Uygulamaları*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013, s. 22-27.

ihativa edebilmektedir. Ta'likler daha çok hâşiyeler üzerine yazılmıştır. Bunların hepsi birer yazın türüdür ve bu türlerde oldukça fazla eser kaleme alınmıştır.⁵

Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i üzerine bugüne kadar üç yüzü aşan şerh ve hâşiye, elli kada ta'lik yazıldığı tespit edilmiştir. Bu yekûne tam şerhlerin yanı sıra bir veya birkaç surenin hatta tek bir ayetin şerhedildiği eserler de dâhildir. Şerhe dair eserlerin yüz'lerle ifade edilmesine *Envâru't-Tenzîl*'in ve müellifinin ilmî üstünlüğünün yanı sıra onun, onun *el-Keşşâf*'in mu'tezilî yönlerini ayıklaması, bununla birlikte ibarelerindeki zorlukların etkili olmuştur. İsmail Cerrahoğlu'nun ifadesiyle "Beydâvî bütün bilgisini bu eserinde göstermeye çalışır. Adeta okyanusu bir sürahiye sığdırmaya gayret gösterir..."⁶

Envâru't-Tenzîl'e dair yazılan önemli hâşiyeler Sâdî Çelebî'nin (ö. 945/1539) *el-Fevâidü'l-Behiyye: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî*;⁷ Muslihuddîn Mustafa Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) mevcut hâşiyeler içindeki "en hacimlisi" olarak kabul edilen *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl'i*;⁸ Konevî İsmail Efendi'nin (ö. 1195/1780) kendi fikirlerini de ilave ederek oluşturduğu "en detaylı" olarak bilinen *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl*'i;⁹ Ebû İshâk İsmüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538)¹⁰ A'râf suresinin sonuna kadar olan *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî* adlı eseri ile yine aynı müellife ait sadece son cüz'ü içeren *Hâşiye alâ Cüz'i Amme min Tefsîri'l-Beydâvî* isimli hâşiyelerdir.¹¹

Envâru't-Tenzîl'in, Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadesiyle "itimada şâyan"¹² bazı hâşiyelerine de hâşiyeler yazılmıştır. Üzerine en fazla hâşiye yazılanlar İsmüddîn ve Sâdî Çelebî'nin eserleridir. İsmüddîn'in hâşiyesi dokuz, Sâdî Çelebî'nin hâşiyesi ise yedi kez yeniden açıklanmıştır.¹³

İsmüddîn'in *Envâru't-Tenzîl*'e dair hâşiyesi Fatihâ'dan A'râf suresine kadar olan kısmı ve Amme cüz'ünün tamamını ihtiva ettiği için kimi kaynaklarda

⁵ Maden, Şükrü *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzade'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 41-50; Şensoy, Sedat "Hâşiye", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 38, s. 555-558; Birışık, Abdülhamit "Hâşiye", *DİA*, İstanbul, 1997, c. 38, s. 558-559; Şensoy, "Ta'likât", *DİA*, İstanbul, 2010, c. 19, s. 508-510.

⁶ Cerrahoğlu, İsmail "Kadı Beydâvî ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi*, c. XIX, sayı: 1, 1983, s. 6.

⁷ İpşirli, Mehmet -Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", *DİA*, c. 34, Ankara, 2008, s. 404-405; Çelik, Ersin *Şeyhü'l-İslam Sa'dî Çelebi ve el-Fevâidü'l-Behiyye: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî Adlı Eserinin Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2015, ss. 38-46.

⁸ Maden, *Şeyhzâde*, ss. 50, 133; Baş, Erdoğan, "Şeyhzâde", *DİA*, c. 39, İstanbul, 2010, s. 97-98.

⁹ Maden, *Şeyhzâde*, s. 50; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, (Haz: Mustafa Özel), Kayihan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 161-162.

¹⁰ Üzerinde çalıştığımız hâşiyeyi doğrudan ilgilendirdiği için hakkında kısa bilgi vermek doğru olacaktır: Kendisi gibi büyük bir âlim olan dedesi Arapşah'a nisbetle İbn Arapşah olarak da tanınan İsmüddîn Horasan, Nisâbur, Buhâra, Mâverâünnehir ve Semerkant taraflarında ders okutarak meşhur olmuştur. Arap dili, kelâm, mantık, tefsir ve hadise dair şerh ve hâşiyeleriyle tanınmaktadır. Durmuş, İsmail, "İsferâyînî İsmüddîn", *DİA*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 516-517.

¹¹ Maden, *Şeyhzâde*, s. 23, 50, 360; Durmuş, "İsferâyînî İsmüddîn", *DİA*, c. 22, s. 517.

¹² Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2008, II, 642.

¹³ Maden, *Şeyhzâde*, s. 372-373.

müstakil iki,¹⁴ kimi kaynaklarda ise tek eser olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, kaynaklarda özellikle Amme cüz'ünü içeren şerhin Kanunî Sultan Süleyman'a ithafen yazıldığı ve yazmalarının Rabat ve Tahran'da Sipehsâlâr Medresesi Kütüphanesi'nde iki nüsha olarak bulunduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁵ İsmâüddîn'in sözünü ettiğimiz Amme cüzü hâşiyesinden sadece Nebe suresi için bir hâşiyeye Mirzâ Mustafa b. Abdurraûf (ö. 1135/1722) tarafından yazılmıştır. Gürcistan'ın Batum şehrinde doğup (ö. 1040/1630) İstanbul'da yetişen ve Osmanlı şeyhülislamlarından olan Mirzâ Mustafa Efendi'nin *el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-İsâmiyye* adlı eseri çalışmamıza konu edindiğimiz hâşiyedir. Söz konusu eserin mukaddimesini metin ve muhteva yönünden ele alıp incelemeye gayret ettik.

Mukaddime'nin Yapısal Özellikleri ve Muhtevası

1. Yapısal Özellikleri

el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-İsâmiyye adlı yazmanın tam metni Süleymaniye Kütüphanesi içinde Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır. Arşiv numarası 28 HK 3620 olan eser 144 varaktan ibarettir. Boyutları (Dış-İç) 211x146-155x68 mm ebadındadır. Varaklar krem rengi ve filigranlı kâğıttan oluşur ve her sayfaya 21 satır yazılıdır. Yazı türü kırma ta'liktir.¹⁶ Müstensihin kim olduğu bilinmemektedir.

Besmele, hamdele ve salvele ile başlayan mukaddime beş buçuk sayfadan oluşmuştur. Yazım hataları azdır. Mukaddimedede kırmızı ve siyah renkli mürekkep kullanılmıştır. Ana metin siyah mürekkeple yazılırken seci¹⁷ ve kafiyeler¹⁸ kırmızı mürekkeple gösterilmiştir. Bazı kelimelerin üzerindeki mürekkep dağılımları okumayı zorlaştırmaktadır.

Mukaddimenin tümünde secili bir anlatım benimsenmiş olup anlatımda bazı şiirlerden de istifade edilmesi metne ayrı bir zenginlik katmıştır. Ayrıca Amme cüz'ündeki bütün surelere telmihte¹⁹ bulunularak mukaddimenin arka planında bu cüz'ün bir nevi özeti çıkarılmıştır.

¹⁴ Cevbet Bey, *Tefsir Usûlü*, s. 151; Durmuş, "İsferâyini", s. 517.

¹⁵ Durmuş, "İsferâyini", s. 517.

¹⁶ *Ta'lik yazı tipi*: Arap alfabesinde geliştirilen, sülüsün sağdan sola doğru yatık olarak yazılan yazı türlerinden biridir. Tüm harfleri yuvarlağımsı olan bu yazı biçimi, İran'da resmi yazışmalarda kullanılan kadim ta'lik yazı türü Osmanlılar'a Akkoyunlular yoluyla XV. Yüzyılda gelmiş ve kısa zamanda büyük bir değişiklik geçirerek Divan-ı Hümayun'daki resmi yazışmalar için kullanılmaya başlanmış, bu sebeple *divani* adını almıştır. Ayrıca *celi ta'lik*, *nesh-i ta'lik* gibi türleri vardır. Derman, M. Uğur, "Hat" *DİA*, c. 16, İstanbul, 1997, s. 427-437.

¹⁷ *Seci*: Düzyazıdaki kafiye olarak tanımlanabilir. Durmuş, İsmail, "Seci", *DİA*, c. 36, Ankara, 2009, s. 273-275.

¹⁸ *Kafiye*: Şiirlerin mısra sonlarında yazılış ve okunuşları aynı, anlamları farklı olan ses benzerliğidir. Durmuş, İsmail-Öztürk, Mürsel-Pala, İskender, "Telmih", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 149-153.

¹⁹ *Telmih*: İslam edebiyatında bir ayete, bir hadise, kıssa, olay vecize, atasözü vb. ne gönderme yapma sanatının adıdır. Durmuş, İsmail, "Telmih", *DİA*, c. 40, Ankara, 2011, s. 407-408.

2. Muhtevası

a. Mirzâ Mustafa'nın Hayatı

Müellifimizin hayatı hakkındaki bilgileri yazarken mukaddimedeki bilgilerin yanı sıra diğer bazı kaynaklardan da yararlanacağız. 1040/1630 yılında Batum'da²⁰ doğan müellifin ismi Mustafa Mirzâ²¹ b. Abderraûf b. Ken'ân'dır. 1056/1646 yılında İstanbul'a giderek kendi ifadesiyle Harem-i Muharrem-i Sultân'a²² girmiştir. Saray mektebine kaydolduğunda on altı yaşındadır. Müellif henüz çocukluk sayılabilecek bu zamanı "başından çocukluk bulutlarının dağılmadığı, erkeklik sarığının sarılmadığı" bir dönem olarak betimlemektedir²³ ki bu da müellifin henüz ergenlik çağına ulaşmadığı zamana işaret etmektedir.²⁴

Mirzâ Mustafa ilgili eğitim kurumunda on sekiz yıl kalmıştır. Uzun yıllar askerlik mesleğinin gerektirdiği eğitimleri almasına rağmen, mezuniyetine az bir zaman kala mizacının askerlik için uygun olmadığı düşüncesiyle müderrislik ve kadılık yolu olan mevleviyeti²⁵ seçmeye karar vererek asıl ilgisinin peşinden gitmiştir. Böyle bir anlayış ve psikolojiyle dönemin şeyhülislamı Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin (ö. 1088/1678)²⁶ yanına gittiğinde yaşı 34 idi. Onun ilmî yönden yetişmesinde Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin rolü çok büyüktür. Müellif, bizzat

²⁰ *Batum*: Bugün Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı Özerk Acara Cumhuriyeti'nin başşehridir. Karadeniz'in doğusunda, Çoruh Nehri'nin denize döküldüğü yerde, Türkiye sınırına 15 km. mesafededir. Artvin'in Hopa ilçesi ile komşu bir sahil kentidir. XIII. yy'da Moğol egemenliğine giren kent Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1564'te fethedilmiş ve Lazistan Sancağı'nın merkezi olmuştur. 314 senelik Osmanlı egemenliğinden sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın işgaline uğramıştır. 1921 yılında Ruslarla yapılan Moskova Antlaşması'yla Gürcistan'a bırakılmıştır. Bugün çok az sayıda Müslüman nüfusuna sahip olan Batum şehir merkezinde Osmanlılardan kalma minaresi yıkılmış Aziziye Camii vardır. Bostan, İdris, "Batum", *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 210-211.

²¹ *Mirzâ*: İranlılar ile doğudaki Türk boylarında ve özellikle Timurlular'da hükümdarın erkek çocukları, diğer hanedan mensupları, büyük arazi sahipleri ve bazı itibarlı kimseler için kullanılan unvan. Bu unvan hanedan üyeleri ve şehzadeler için kullanıldığında ismin sonuna, diğerleri için kullanıldığında başına eklenirdi. Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehzade", *DİA*, c. 38, Ankara, 2010, s. 478-480.

²² Orta dereceli saray mektebi olup, bu mektebin adı bazı kaynaklarda Galata Sarayı, Saray-ı Hümayun, Saray olarak da geçmektedir. Bkz.: İpşirli, "Mirzâ Mustafa Efendi", s. 167; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, VI, 407.

²³ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 2b.

²⁴ Osmanlı döneminde toplumun hemen hemen her kesimi tarafından benimsenen sarık, daha çok ulemânın simgesi olarak görülmüştü. Zaman zaman sarık sarmak erkekliğe geçişin göstergesi sayılmış ve ergenliğe ulaşan oğlan çocukları için salavâtlar eşliğinde sarık sarma törenleri düzenlenmişti. Bozkurt, Nebi, "Sarık", *DİA*, c. 36, Ankara, 2009, s. 152-153.

²⁵ Unan, Fahri "Mevleviyet", *DİA*, c. 29, Ankara, 2004, s. 467-468.

²⁶ Minkârîzâde Yahyâ Efendi (1018-1088/1609-1678) Sultan IV. Mehmed döneminde on iki yıl kadar şeyhülislamlık yapmıştır (1662-1674). Görevi sırasında padişahın güven ve takdirini kazanmış ve çeşitli hediyelere mazhar olmuştur. Zaman zaman Sultan IV. Mehmed'i bilgisiyle desteklemiş ve daha sonraları sistemleşecek olan huzur derslerinin temeli sayılabilecek ders takrirlerini padişahın huzurunda gerçekleştirmiştir. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde, Risâle fî Kavlihî Taâlâ "Millete ebiküm İbrâhîm", Hâşiyeye ale'l-Âdâbi'l-Adudiyye, el-İttibâ' fî Mes'eleti'l-İstimâ'* gibi eserleri bilinmektedir. İpşirli, "Minkârîzâde Yahyâ Efendi", *DİA*, c. 30, Ankara, 2005, s. 114-115.

ifade ettiği gibi hocasına mülâzım²⁷ olduktan sonra onun vefatına kadar bütün ders ve meclislerine katılmıştır.²⁸

Mirzâ Mustafa 1081/1670 yılında 41 yaşında iken müderris olmuştur. Sultan IV. Mehmet²⁹ ile birlikte 1083/1672'de Lehistan³⁰ üzerine gerçekleştirilen sefere katılmış ve Kamanıçe Kalesi'nin³¹ fethine katkıları olmuştur. Mirzâ Mustafa yeni fethedilen şehre Sultan tarafından Halep payesiyle³² ilk kadı olarak görevlendirilmiştir.³³ Müellifimizin Kamanıçe kadılığını kabul etmesi tamamen dinî sâiklere dayanmaktadır. Çünkü o, yeni görevi sayesinde "sınırdaki görev yapanlara vaad edilen sevaba nâil olmayı" ve "fethedilen yeni beldede İslam şeriatını ilk uygulayan kişi olma şerefine ulaşmayı" ummuştur.³⁴ Kamanıçe kadılığı görevinde iki yıl kalmış 1086/1675'te Yenişehir-i Fenârî³⁵ kadılığına getirilmiştir. Mirzâ Mustafa 1092/1681'te Mısır kadılığına, 1097/1685'te Mekke kadılığına getirilmiş ve burada bir yıl görev yapmıştır.³⁶

²⁷ *Mülâzemet*: Osmanlı memuriyet sistemine ait bir kullanım olup bu uygulama Tanzimat dönemine kadar geçerli olmuştur. Medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık görevi almak için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları amacıyla bir asil görevlinin yanında staj yapmalarını ifade eder. İpşirli, "Mülâzemet", *DİA*, c. 31, Ankara, 2006, s. 537-539.

²⁸ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 3a.

²⁹ 1648-1687 yılları arasında görev yapan 19. Osmanlı sultanıdır. Ava düşkünlüğünden dolayı *Avcı Mehmed* adıyla da bilinir. Özcan, Abdülkadir, "Mehmed IV", *DİA*, c. 28, Ankara, 2003, s. 407-413.

³⁰ *Lehistan*: Bugünkü Polonya. Osmanlı-Leh ilişkileri Padişah I. Mehmet döneminde 1414 yılında başlayarak Polonya'nın haritadan silindiği 1795 yılına kadar değişik tonlarda devam etmiştir. Beydilli, Kemal, "Lehistan", *DİA*, c. 34, Ankara, 2007, s. 309-317.

³¹ *Kamanıçe Kalesi*: Bu kale günümüzde Ukrayna'nın Podilski kentinde bulunan tarihî bir Polonya kalesidir. Kolodziejczyk, Dariusz "Kamanıçe", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 274-275.

³² Halep payesinden anlaşılan Kamanıçe'nin Osmanlı kadılık sistemi içinde Halep ile eş tutulmasıdır. Bu eşdeğerlik hem bölgenin gelir düzeylerini hem de kadıların maaşlarını belirlemede ölçü anlamına gelmektedir. Ortaylı, İlber "Kadı", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 69-73.

³³ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 3a.

³⁴ Sınırdaki nöbet tutmayı teşvik eden hadislerden bazıları:

"Allah yolunda bir gün hudut nöbeti tutmak, dünyadan ve dünya üzerindeki şeylerden daha hayırlıdır. Sizden birinizin kamçısının cennetteki yeri, dünyadan ve dünya üzerindeki şeylerden daha hayırlıdır. Kulun Allah Teâlâ'nın yolunda akşamleyin veya sabah erken vakitteki yürüyüşü de dünyadan ve dünya üzerindeki şeylerden daha hayırlıdır." Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim, el-Buhârî, (ö. 256/869), *el-Câmi'u'l Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Ümûri Rasûlillâhi ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvutt-Adil Mürşid), er-Risâletü'l-Alemiyye, Dımaşk, 2011, *Cihâd*, 6, 73.

"Bir gün ve bir gece sınırdaki nöbeti tutmak, gündüzü oruçlu gecesini ibadetli geçirilen bir aydan daha hayırlıdır. Şayet kişi bu nöbet esnasında vazife başında iken ölürseniz, yapmakta olduğu işin eciri ve sevabı kıyamete kadar devam eder, şehid olarak rızık da devam eder ve kabirdeki sorgu meleklerinden güven içinde olur." Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/874), *Sahîh*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, *İmâre*, 163; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünen*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2005, *Fezâilü'l-cihâd*, 2.

³⁵ *Yenişehir*: Tırhala eyaletine bağlı bir şehirdir. Osmanlı döneminde Balkanlar'ın en büyük merkezi durumundaki Yenişehir, Bugünkü Yunanistan'ın Tesalya bölgesinde Larissa adındaki yerleşim yeridir. Başka Yenişehir'lerle (Mora, Bursa) karışmaması için Yenişehir-i Fenârî adıyla anılmıştır. Sultan IV. Mehmet bazen avlanmak, bazen de o zaman kuşatma altında bulunan Girî'e dair gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Yenişehir'e ikâmete giderdi. Kiel, Machiel, "Yenişehir", *DİA*, c. 43, Ankara, 2013, s. 473-476; Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın no: 21, Ankara, 2006, s. 527.

³⁶ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 3b.

Mirzâ Mustafa'nın eserinin mukaddimesinde Mekke'yi "ilahî vahyin iniş yeri ve sonsuz feyiz mekânı" olarak nitelemesi onun bu şehre apayrı bir değer verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Onun elimizdeki Nebe suresi hâşiyesi, ilahî vahyin Nebî'ye (s.a.v.) indiği yerde ve Kâbe'nin karşısında kaleme alınmış olmasıyla manevî atmosferin yoğunluğu içinde oluşmuş bir üründür. Müfessirimiz Mekke'de Kayıtbay Medresesi'nde³⁷ uzaktan yakından gelen öğrencilere Amme cüz'ü tefsirini okutmaya başlamıştı. Uzak yerleşim yerlerinden öğrencilerin gelmesi de onun derslerine ilginin üst seviyede olduğuna işaret etmektedir. Kaynak olarak *Envâru't-Tenzîl*'in hâşiyelerinin en önemlilerinden biri olan Sâdi Çelebi'nin hâşiyesi ile İsmüddîn'in hâşiyesini kullanmayı tercih etmişti. Üzerinde çalıştığımız hâşiyesini de bu yıllarda yazmıştır.³⁸ Anlaşıldığına göre müellif bu hâşiyeyi 55 yaşında yazmıştır.

Mirzâ Mustafa daha sonraları devletin muhtelif kademelerinde görevlerde bulunmuştur. Bunlardan en önemlileri üç defa Rumeli kazaskerliği ve bir kez şeyhülislamlık görevleridir. Onun şeyhülislamlığı Padişah III. Ahmet³⁹ döneminde Aralık 1714 ile Haziran 1715 arasında altı ay kadar sürmüştür. Şeyhülislamlığı döneminde verdiği fetvaların altına imza yerine hastalığı ve yaşlılığı yüzünden ilk defa mühür kullanmasına izin verilmiştir. Sultan II. Mustafa'nın⁴⁰ kendisine tahsis ettiği Emirgân'daki Mirgünzâde yalısında⁴¹ 1135/1722 yılında doksan yaşını geçmiş iken vefat etmiştir. Yalısına yakın Kalenderhane'de yaptırdığı mektebin yakınında medfûndur.⁴²

İlmî yönden yetişmesinde İmâm-ı Sultânî Şâmî Hüseyin Efendi ve Kiçi Mehmed Efendi gibi zâtların da katkıları olan Mirzâ Mustafa'nın bazı kaynaklarda hadis, kelâm, tefsir meânî gibi alanlarda söz sahibi olduğu ve birtakım eserler yazdığı belirtilmesine rağmen, onun bilinen eserleri şunlardır:⁴³

- *el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-'Îsâmiyye*
- *Hâşiyetü alâ Şerhi'r-Risâleti'l-Hüseyniyye fi'l-Âdâb*
- *Eşrât-ı Sâat*

³⁷ *Kayıtbay Medresesi*: "Hâdimü'l-Harameyn" unvanıyla da tanınan Çerkez asıllı Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496) tarafından yaptırılan Harem'e nâzir bir medresedir. Yiğit, İsmail, "Kayıtbay", *DİA*, c. 25, Ankara, 2002, s. 80-81.

³⁸ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 3b.

³⁹ IV. Mehmet'in oğlu olup 23. Osmanlı padişahıdır (1703-1730). Saltanatı boyunca iktisadî ve sosyal gelişim ve değişimlere öncülük etmiştir. İstanbul'da sosyal hayat değişmeye başlamıştır. Sanata meraklı ve sanatçıyı koruyan bir padişahtır. Aktepe, Münir, "Ahmed III", *DİA*, c. 2, 1989, İstanbul, s. 34-38.

⁴⁰ IV. Mehmet'in oğlu olup 22. Osmanlı padişahıdır (1695-1703). Döneminin ilk yarısı savaş ve seferlerle, ikinci yarısı nispeten sükûnetle geçmiştir. İlme meraklı olup özellikle hat sanatında başarılı idi. Cirit atmakta maharetli idi. Özcan, Abdulkadir, "Mustafa II", *DİA*, c. 31, 2006, İstanbul, s. 275-280.

⁴¹ İstanbul'un Sarıyer ilçesinde bulunan yalı sultan IV. Mehmet'ten sonra ilmiye sınıfı ile devlet ricali arasında sürekli el değiştirmiştir. Sula, Murat, *Mirzâzade Mehmed Sâlim Efendi ve Selâmetü'l-İnsân fi Muhâfazati'l-Lisân Adlı Eseri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2009, s. 45.

⁴² İpşirli, "Mirzâ Mustafa Efendi", *DİA*, c. 30, Ankara, 2005, s. 168.

⁴³ İpşirli, "Mirzâ Mustafa Efendi", s. 167-168.

b. Eser Telif Etmekten Çekinceleri

Mirzâ Mustafa öğrencilerine İsmüddîn'in hâşiyesini okuturken özellikle zor anlaşılan kısımlarına yoğunlaşarak açıklıyordu. Ders okuttuğu zamanlarda kayıt altına alınması için anlattıklarını kitaplaştırması yönünde öğrencilerinden yoğun istek gelmişti. Mirzâ Mustafa bu talebe önceleri çok sıcak bakmadı. Kendisinin de belirttiği gibi bunda iki önemli etken vardı. İlki, haksız yere yapılacak menfi eleştirilerden çekinmiş olmasıdır. Çünkü anlattığına göre yaşadığı dönemde, çevresinde bulunan ve her durumda her şeyi eleştirebilen kusur araştırmacıları/cevâsîsü'l-uyûb ile eğriyi doğrudan ayıramayan kendini bilmez, ele geçirdikleri ilmî konuları hak etmeyen çok insan vardı. Çekincesinin ikinci nedeni de hemen her müellifte bulunması gereken bir hassasiyet anlayışıydı. Yazacağı eserin özgünlüğü yakalayıp yakalayamayacağı ile ilgili olarak tam ikna olabilmemiş değildi. Çünkü İsmüddîn'in hâşiyesi üzerine nice ulemâ yazılar yazmış iken kendisinin yazacağı eser sadece sayıyı mı artıracak, yoksa bu sahaya önemli katkılar sunacak bir yeniliğin yolunu mu açacaktır? Herkesçe malumdur ki, bir eser ya farklı bir şeyler ortaya koymalı veya önceden yazılanları yeni bir tertiple bir arada sunmalı ki öğrenciler ondan istifade edebilsinler. Mirzâ Mustafa'nın eseri bu açıdan değerlendirildiğinde özgün bir eser sayılmayı hak etmektedir. Çünkü o anlamı kapalı yerleri ustalıkla açıklamış, herkesin cesaretle yaklaşamayacağı girift alanlara açıklık getirmeye çalışmış ve önceki eserlerden nakiller yapmak suretiyle eserini zenginleştirmiştir.⁴⁴

Kendisinin ifade ettiği gibi sıkıntı ve zorluklarla dolu bir hayat sürmesinin,⁴⁵ yukarıdaki çekincelerde farklı bir etkisi olabilir. Bilebildiğimiz kadarıyla daha önce dünyaya gelen altı çocuğu da küçük yaşlarda vefat etmişti. Bu nedenle Mekke'de bulunduğu yıllarda bir evlat sahibi olma özlemi çekmiş ve kendisine bir çocuk vermesi için Kâbe'de Allah'a dua etmiştir.⁴⁶

c. el-Fevâidü'l-Mekkiyye'yi Telifi

Mirzâ Mustafa zamanın getirdiği bütün zorlukları Allah'a havale etmiş, kendisine eser yazma teklifinde bulunanların iyi niyetlerinden dolayı, fikri olumlu yönde yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Mirzâ Efendi'nin teselli noktası şu olmuştur: Bu tarz eser kaleme alanlar, hasetçilerin oklarının her zaman hedefindedirler. Ulemânın getirdiği hazineler bu tiplerin elleriyle soyulmaya, oklarıyla kaybetmeye (değersizleştirilmeye) daima maruz kalmıştır. Mirzâ Mustafa nihayet *el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-'Îsâmiyye*⁴⁷ adını verdiği eserini yazmaya koyulmuş ve çalışmalarına başlamıştır.⁴⁸

⁴⁴ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 3b, 4a.

⁴⁵ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 3b.

⁴⁶ Mirzâzade Mehmed Sâlim Efendi (ö. 1155/1743), *Tezkiretü's-su'arâ*, (Hzr.: Adnan İnce), Ankara, 2005, s. 387; Sula, Murat, *Tez*, s. 40.

⁴⁷ Eserin adı bazı kaynaklarda *el-Fevâidü'l-Mekkiyye ve'l-Fütühâtü'l-Hicâziyye ale'l-Hâşiyeti'l-'Îsâmiyye* olarak da geçmektedir. Fakat biz mukaddime müellifin kendi cümleleriyle ifade ettiği ismi kullanmayı tercih ettik.

d. İlim Ehlerinden Bazı Ricaları

Mirzâ Mustafa'nın "ilim kardeşlerim"⁴⁹ diye hitap ettiği ilim yolcularından bazı ricaları vardır: Ona göre ilim ehli olan kişi, bir musannifi ya da bir fikri red veya kabul etmek için acele etmemelidir. Aksine, kararını vermeden önce kesinlikle çok iyi düşünmeli ve incelemelidir.⁵⁰

Müfessirin diğer bir ricası da rivayetin bizzat kendisinin yanı sıra raviye ve müstensihle ayrıca dikkat edilmesidir. Çünkü bazı hatalar rivayetten, raviden ya da müstensihlen kaynaklanabilmektedir. Nice raviler bazı sözleri bozmuş, bazı rivayetleri değiştirmiş, ancak ne'den başka bir topluluk onu düzeltmiştir. Hatta müstensihler bazen bir kelimeyi müellifin söylemediği bir şekle dönüştürmüşlerdir.⁵¹

Mirzâ Mustafa'nın yukarıdaki hususlara açıklık getirdikten sonra çözüm olarak takdim ettiği önerisi "insaf"tır. İlim ehlerinden kendi eserini insaf nazarıyla değerlendirmelerini, görüşlerinde isabet ettiğini görürlerse bunun Allah'ın yardımı sayesinde olduğunu bilmelerini, hataya düştüğünü gördüklerinde ise özrünün kabulünü arzu etmektedir.⁵²

e. Eski Alim-Yeni Alim Meselesi

Mirzâ Mustafa ilmin sadece önceki âlimlerde olduğunu zannedip muâsır âlimlerin söylediklerini değersiz görmenin yanlışlığına dikkat çekerek duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Onun bilgiye bakış açısını gösteren bu durum aynı zamanda yaşadığı dönemin bir hastalığını bize yansıtmaktadır. Haddizatında bu hastalık her dönem için geçerlidir. Önceki âlim nesillerin nakillerine sırf yaşadıkları dönemin önceliği nedeniyle kıymet atfetmek doğru değildir. Kıymet verilecekse zamandan soyutlanmış olarak verilmelidir. Bugün "eski" diye nitelediklerimiz geçmişte yeni idi, gün gelecek bugün "yeni" olanlar da eskiyecektir.⁵³

Mirzâ Mustafa yukarıdaki düşüncelerinin eski ulemâya saygısızlık olarak anlaşılması adına bazı açıklamalarda bulunmayı ihmal etmemiştir. O, eleştirilerdeki amacının karalamak, hafife almak, görmezden gelmek veya cüretkâr

Bkz.: *el-Fihristü's-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabi'l-İslâmi'l-Mahtût, Ulûmü'l-Kur'ân*, Müessesetü Âli'l-Beyt, Amman, 1989, II, 753.

⁴⁸ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 4a.

⁴⁹ Müellifin kendisine ait bir kullanım izlenimi veren ifade ve devamındaki beyitler çok büyük bir ihtimalle Haskefi'den alıntılanmıştır: Alâüddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Haskefi ed-Dımaşki Haskefi (ö. 1088/1677), *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenviri'l-Ebsâr ve Câmi'u'l-Bihâr*, (Thk.: Abdülmun'im Halil İbrahim), Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1423/2002, s. 8.

⁵⁰ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 4a.

⁵¹ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 4a.

⁵² Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 4a.

⁵³ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 4a.

bir tutum sergilemek olmadığını özellikle vurgulamıştır. Aksine önceki âlimleri "ilmin efendileri" ve "üstâdları" olarak gördüğüne, onların kitaplarını takdir edip yararlandığına dikkat çekmiştir.⁵⁴

S o n u ç

Mirzâ Mustafa Efendi'nin *el-Fevâidü'l-Mekkiyye ale'l-Hâşiyeti'l-'Îsâmiyye* isimli eseri, yoğun içerikli bir hâşiyeye olup küçük hacimli bir mukaddimeye sahiptir. Mukaddimedede müellifin ilmî hayatı, aldığı devlet görevleri ve katıldığı savaflara dair verdiği bilgileri diğer tarih ve biyografi kaynaklarında yer alan bilgilerdir.

Ehline bilinenlerin ötesinde bu mukaddime Mirzâ Mustafa Efendi'nin eğitim ve bilim anlayışı hakkında ipuçları vermesi bakımından çok değerlidir. "Özgünlük", onun eser yazmak isteyenlere gösterdiği ana hedeflerdendir. Öğrenci ve okuyuculardan beklediği ise bir eseri ya da fikri red veya kabulden önce kendi iç dünyalarında mutlaka iyice düşünüp tartmalarınıdır. "İnsaf" bu sürecin vazgeçilmez unsurudur.

Müfessirimiz bilginin durağan değil, nesilden nesile intikal ettiğini; önemli olanın zaman değil bilginin bizzat kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre bilginin intikali sırasındaki bütün duraklar aynı ölçüde değerli olmalıdır. Anlattıklarıyla eski ulemaya saygıda kusur etmekten kaçınmaya özen göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aktepe, Münir, "Ahmed III", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989.
- Baş, Erdoğan, "Şeyhzâde", *DİA*, c. 39, İstanbul 2010.
- Bayer, İsmail, *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2013.
- Beydilli, Kemal, "Lehistan", *DİA*, c. 34, Ankara, 2007.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.
- Birişik, Abdülhamit, "Hâşiyeye", *DİA*, c. 38, İstanbul 1997.
- Bostan, İdris "Batım", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992.
- Bozkurt, Nebi, "Sank", *DİA*, c. 36, Ankara 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim (ö. 256/869), *el-Câmi'u'l Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Ümûri Rasûlillâhi ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, Thk. Şuayb el-Arnâvut-Adil Mürşid, er-Risâletü'l-Alemiyeye, Dimaşk 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kadı Beydâvî ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi*, c. XIX, sayı: 1, 1983.
- _____, "Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995.
- Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, Kayhan Yayınları, İstanbul 2002.
- Çelik, Ersin, *Şeyhü'l-İslam Sa'dî Çelebi ve el-Fevâidü'l-Behiyye: Hâşiyeye alâ Tefsîri'l-Beydâvî Adlı Eserinin Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize 2015.
- Derman, M. Uğur, "Hat" *DİA*, c. 16, İstanbul 1997.
- Durmuş, İsmail, "İsferâyîni İsmüddîn", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000.

⁵⁴ Mirzâ Mustafa, *Mukaddime*, 4a.

_____, "Seci", *DİA*, c. 36, Ankara 2009.

_____, "Telmih", *DİA*, c. 40, Ankara 2011.

Durmuş, İsmail - Mürsel Öztürk - İskender Pala, "Kafiye", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001.

İbn Asâkîr, Ebû'l-Kasım ed-Dımaşkî (ö. 571/1176), *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi*, Beyrut 1404, 1983.

İpşirli, Mehmet, "Mirzâ Mustafa Efendi", *DİA*, c. 30, Ankara 2005.

_____, "Minkârizâde Yahyâ Efendi", *DİA*, c. 30, Ankara 2005.

_____, "Mülâzemet", *DİA*, c. 31, Ankara, 2006.

İpşirli, Mehmet -Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", *DİA*, c. 34, Ankara 2008.

Kiel, Machiel, "Yenişehir", *DİA*, c. 43, Ankara 2013.

Kolodziejczyk, Dariusz, "Kamanıçe", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehzade", *DİA*, c. 38, Ankara 2010.

Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzade'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, İsam Yayınları, İstanbul 2015.

Mirzâzade Mehmed Sâlim Efendi (ö. 1155/1743), *Tezkiretü's-su'arâ*, (hızr., Adnan İnce), Ankara 2005. Müessesetü Âli'l-Beyt, *el-Fihristü'ş-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabi'l-İslâmi'l-Mahtût, Ulûlmü'l-Kur'ân*, Amman 1989.

Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc (ö. 261/874), *Sahîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

Ortaylı, İlber, "Kadı", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001.

Özcan, Abdülkadir, "Mehmed IV", *DİA*, c. 28, Ankara 2003.

_____, "Mustafa II", *DİA*, c. 31, Ankara 2006.

Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın no: 21, Ankara 2006.

Sula, Murat, *Mirzâzade Mehmed Sâlim Efendi ve Selâmetü'l-İnsân fî Muhâfazatı'l-Lisân Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2009.

Şensoy, Sedat, "Hâşiyeye", *DİA*, c. 38, İstanbul 1997.

_____, "Ta'likât", *DİA*, c. 19, İstanbul 2010.

Tirmizi Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve (ö. 279/892), *Sünen*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2005.

Unan, Fahri, "Mevleviyet", *DİA*, c. 29, Ankara, 2004.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Beydâvî", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992.

Yiğit, İsmail, "Kayıtbay", *DİA*, c. 25, Ankara 2002.

فَوَائِدُ الْمَكِّيَّةِ عَلَى الْحَاشِيَةِ الْعَصَامِيَّةِ الْمُقَدِّمَةُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ [٢/و]

الحمد لله الذي نبأ بالنبأ العظيم،⁵⁵ عن رفعة مقام العلماء فوق الرؤوس والمناكب الحسيم.⁵⁶ وجعلهم بدوراً مشرقاً في سماء الفضل كالكواكب الجسيم. بل سبب انتظام السُّفليات والعلويات كما أخبر به رسوله الكريم، وأوجدهم فدية بعضها من بعض، وأمر ملائكة السماء بوضع أجنحتها رضاً لمن طلب العلم في الأرض.⁵⁷ فبدلوا مَهَجَهُمْ⁵⁸ السنينة إثمنا واتخذوا سوايق الاجتهاد أنصاراً وأعواناً. وجعلوا أنفسهم نازعات⁵⁹ غرقاً من التلذذات البدنية غرباً وشرقاً. وعبسوا⁶⁰ وتولوا عمن يخالفهم قولاً واعتقاداً، وكوره تكويراً.⁶¹ بل نصبوا حروب المناظرة فأسعروا نيراناً كثيراً. فانطفرت وانشقت⁶² قلوب المطففين⁶³ عن كبل الإسلام انقطاعاً.⁶⁴ فلم يجدوا في بروجهم المشيدة⁶⁵ أولياء وأنصاراً. واقتنصوا بطارق⁶⁶ الفكر الأعلى⁶⁷ ما يدفع شوارذ غاشية⁶⁸ فجر⁶⁹ الشريعة الطالعة من أفق الحقيقة⁷⁰. فاجلجلى الشمس⁷¹ وزال الليل⁷² من الضحى،⁷³ فانشرح⁷⁴ صدر الإسلام انشراحاً.

55 تلميح إلى سورة النبأ.

56 قد استهل المؤلف كتابه بالحمل المسجوعة؛ لذلك حذف التاء المربوطة من كلمتي الحسيم والجسيم ليتوافق السجع.

57 "مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ فِيهِ عِلْمًا سَلَكَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقًا مِنْ طُرُقِ الْجَنَّةِ، وَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا رِضًا لِطَالِبِ الْعِلْمِ، وَإِنَّ الْعَالَمَ لَيَسْتَغْفِرُ لَهُ مَنْ يَبِي السَّمَاوَاتِ، وَمَنْ فِي الْأَرْضِ، وَالْحَيَاتَانِ فِي حَوْفِ الْمَاءِ، وَإِنَّ فَضْلَ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ عَلَى سَائِرِ الْكُوكَبِ، وَإِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ" (أخرجه أحمد، 196/5، رقم 21763؛ وأبو داود، 317/3، رقم 3641؛ والترمذي، 48/5، رقم 2682، وقال: لا نعرف هذا الحديث إلا من حديث عاصم بن رعاء بن حيوة، وليس هو عندي بمتصل. ثم أورد له إسناداً وقال هذا أصح؛ وابن ماجه، 81/1، رقم 223؛ وابن حبان، 289/1، رقم 88؛ والبيهقي في شعب الإيمان، 262/2، رقم 1696. وحسنه الألباني في صحيح الترغيب والترهيب، 70.

58 المَهَجَةُ ج المَهَج: الدم؛ دم القلب؛ الروح.

59 تلميح إلى سورة النازعات.

60 تلميح إلى سورة عبس.

61 تلميح إلى سورة التكوير.

62 تلميح إلى سورة الانشقاق.

63 تلميح إلى سورة المطففين. في النسخة: المصطفين بدلا عن المطففين خطأ.

64 تلميح إلى سورة الانفطار.

65 تلميح إلى سورة البروج.

66 تلميح إلى سورة الطارق.

67 تلميح إلى سورة الأعلى.

68 تلميح إلى سورة الغاشية.

69 تلميح إلى سورة الفجر.

70 تلميح إلى سورة البلد.

71 تلميح إلى سورة الشمس.

72 تلميح إلى سورة الليل.

73 تلميح إلى سورة الضحى.

74 تلميح إلى سورة الانشراح.

وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له الذي جعل الإيمان أحلى من التين،⁷⁵ في ذائقة مَنْ خلقه من العلق⁷⁶ المهين، وجعل أهله
عالياً قدرًا⁷⁷ وقِيمًا منزلًا، إذا زلزلت الأرض زلزالاً.⁷⁸ وجعل عاديَاتِ نفوسهم مُغيْرَاتِ لجيوش وساوس الصدور، اللاهية عن القيام
بحقوق القارعة⁸⁰ والنشور، فلم يُلهِمهم التكاثر⁸¹ والأموال، عن ذكر الله تعالى [٢/ظ] في الغُدُوِّ والآصال، في عصر⁸² من الأعصار،
حتى يأتيهم أمر الجبار.

يا غفار الذنوب المستقرّة من التائب وإن كان همزةً لمزّة.⁸³ ويا مهلك أصحاب الفيل⁸⁴ الجبارين، لإيلاف⁸⁵ قلوب العاكفين حول
كعبة اليقين، خلّصنا من الاتهامك في عالم الزور، ولا تجعلنا هلكى كما هلك الماعون⁸⁶ في الدهور، واستقنا من كوثر⁸⁷ الهداية في
البداية والنهاية. واجعلنا مقشّقنا⁸⁸ من النفاق والشقاق وسوء الأخلاق، إلى يوم الحشر والتلاق، وأشهد أن سيّدنا محمدا عبده
ورسوله وصفيّه وخيرته الذي جعله منصورا بنصره،⁸⁹ - وتبت يدا⁹⁰ من شبّ نيران حروبه وضره -، صلى الله تعالى عليه وسلم،
وعلى آله وأصحابه المخلصين بالإخلاص الأتمّ،⁹¹ في القيام بحقوق الدين الأقوم، المستعيزين يربّ الفلق⁹² و يربّ الناس⁹³، من شرّ
الوسواس الخناس، من الجنة والناس.

أما بعد؛ فيقول الفقير إلى برّ ربه العطوف، مصطفى ميرزا بن عبد الرؤوف، إني قبل أن أميظت⁹⁴ عتيّ غائم الأطفال، ونيظت بي
عائم الرجال، دخلتُ حرم محرم السلطان،⁹⁵ فلبثت فيه ثماني عشرة سنة بلا نقصان، وأنا مشغوف باقتناص جواهر العلوم، حريص⁹⁶
على معرفة المنظوق والمفهوم، في خلال اشتغالي بما هو مقتضى ذلك المحلّ الأسنى، من تحصيل كمالات العسكرية لدفع الأعداء.

75 تلميح إلى سورة التين.

76 تلميح إلى سورة العلق.

77 تلميح إلى سورة القدر.

78 تلميح إلى سورة الزلزال.

79 تلميح إلى سورة العاديَاتِ.

80 تلميح إلى سورة القارعة.

81 تلميح إلى سورة التكاثر.

82 تلميح إلى سورة العصر.

83 تلميح إلى سورة الهمزة.

84 تلميح إلى سورة الفيل.

85 تلميح إلى سورة قريش.

86 تلميح إلى سورة الماعون.

87 تلميح إلى سورة الكوثر.

88 تلميح إلى سورتي الكافرون والإخلاص. المَقَشَّقَاتَانِ في الحديث أنهما "قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ" و "قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ"؛ أي أُتِمَّا نُزْرَانِ من النفاق كما
يُقَشَّقُ الهناءُ الجَرْبُ فَيُورِثُهُ. (انظر: الفائق في غريب الحديث، تحقيق أبو الفضل إبراهيم، علي محمد الجاوي، دار الفكر، الطبعة الثالثة ١٩٧٩، ج ٣،
ص ١٩٩).

89 تلميح إلى سورة النصر.

90 تلميح إلى سورة تبت.

91 تلميح إلى سورة الإخلاص.

92 تلميح إلى سورة الفلق.

93 تلميح إلى سورة الناس.

94 كشف وأظهر، بيّن شيئاً على حقيقته.

95 الحرم المحرم للسلطان: أندرن، المدرسة الملحقة بقصر السلطان في الدولة العثمانية مختصة لتأهيل الطلاب إلى المناصب العالية.

96 على الكلمة بقعة الخبر.

ثم انعطف عنان العزيمة متي، وانثنى زمام القرينة عتي، إلى الانسلاخ في سلك علماء الدولة العثمانية، أعني طرائق المدرسين والموالي العلية. [و/٣] فاخترت الخروج من الحرم المحرم، بطريق التقاعد ولو بشيء غير أتم. فوصلت إلى الارتباط بأعلم العلماء وقتئذٍ، وشيخ الإسلام حينئذٍ، يحيى بن عمر المشتهر بمنقاريزاده،⁹⁸ جزاء الله الحسنى وزيادة. فتشرفت بملازمة⁹⁹ مجلسه ودرسه، إلى أن دفن في رومسه.¹⁰⁰ وقد كنت ملازماً له في سنة أربع وسبعين بعد الألف، من هجرة من له العز والشرف، وصيرت مدرّساً في إحدى وثمانين، من الهجرة المزبورة لأفضل النبيين.

ثم رُحّت مع حضرة السلطان إلى جهاد كفره له، كان الله عليه لا له. فحضرت ذلك المشهد العظيم، والمعترك الفخيم.

ولما منّ الله على المسلمين، ونصرهم على أعداء الدين، فُتحت¹⁰¹ قلعة فمناحه.¹⁰² فاقتضى أن يُنصب القاضي لتلك البلدة المفتوحة. فهنت بالقضاء رجاء النيل بما وُعد للمرابطين، وكوّني أوّل من أجرى الشريعة المطهرة من القاضيين. فصرت قاضياً فيها برتبة حلب. فمكثت فيها سنتين. ثم عزلت وصرت قاضياً بمدينة يكيشهير ثم بمصر القاهرة، ثم بمكة المكرمة.

فإذ كنت قاضياً في مهبط الوحي الإلهي، ومحلّ الفيض الغير المتناهي، رأيت المذاكرة من تفسير سورة النبأ مناسبة، فشرعت في المذاكرة في المدرسة القيتبائية،¹⁰³ من تفسير تلك السورة الرحمانية، مُلتزماً لحاشيتي السعدية¹⁰⁴ والعصامية¹⁰⁵. ففي أثناء المذاكرة كنت أعرض لوائح الخاطر، على من حضر في ذلك المجلس من البادي والحاضر، خصوصاً على الحاشية العصامية، التي [٣/ظ] أكثر مواضعها على الفهوم آبية، فاقتروا في ضبط تلك الشوارد واحداً بعد واحد. فتعلّلت بأني لست هنالك، وأين أنا وذلك، وأني لست من رجال هذا الصناعة، وأنّ فكري في تحصيل المأمول مزجى البضاعة - خصوصاً إخوان هذا الزمان جواسيس العيوب في كل شأن -، لا سيما هذه الحاشية،¹⁰⁶ كم كتب عليها من له فُهوم وفية، وذكاء بجهة، وإن لم يقع التدوين إلى هذا الآن، بحكمة أنّ لكل شيء وقت وأوان. فبعد هؤلاء الفحول، عن مثلي، أي شيء مقبول. ومع هذا خاطري كليل، وفكري عليل، من جهة أن هُوم الحوادث قد أحلت علينا بخيلها

97 المولوية هو القضاء الأعلى في الدولة العثمانية.

98 منقاري زاده: يحيى بن القاضي عمر العلائي شيخ الإسلام الرومي المعروف بمنقاري زاده، نسبة لأحد أجداده. ولد سنة ١٠١٨ هـ وتوفي سنة ١٠٨٨ هـ. من تصانيفه حاشية على الآداب، حاشية على أنوار التنزيل للبيضاوي. هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، إسمايل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي، دار إحياء التراث العربي بيروت - لبنان، ج ٢، ص ٥٣٣.

99 الملازم: المعيد المنتظر بعد التخرج في المدارس وقبل التعيين كمدرس أو القاضي لاتوفير تجاربه وترفيه مستوى علمه.
100 رومسه: قبه.

101 فتح قمنجة: فتحها السلطان محمد الرابع عام ١٠٨٣ هـ / ١٦٧٢م.

102 قمنجة: مقر محافظة بودوليا وفي يومنا مدينة Kamianets-Podilskyi في أوكرانيا. توصف في الكتب القديمة بأنها مدينة حسنة متوسطة لها مكاسب وفوائد. ولها سور حجارة، وشرب أهلها من مياه عيون جارية. (نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسيني الطالبي، الشريف الادريسي، عالم الكتب، الطبعة الأولى، بيروت، ١٤٠٩ هـ، ج ٢، ص ٧٣٥).

103 أبو النصر السيف الدين قايتباي الظاهري (٨١٥-٩٠١ هـ / ١٤١٢-١٤٩٦ م)، سلطان من المماليك. وقد جدد المسجد النبوي بعد حريقه وأنشأ مدرستين في كل من مكة المكرمة والمدينة المنورة مقابلتين إلى الحرمين الشريفين.

104 سعدي أفندي: سعد الله بن عيسى (ت ٨٩٤ هـ). ومن تصانيفه الحاشية على البيضاوي. (أسماء الكتب، عبد اللطيف بن محمد رياض زادة، تحقيق محمد التونجي، دار الفكر، دمشق ١٩٨٣، ج ١، ص ١٣٤).

105 عصام الدين الاسفرائيني (ت ٩٥١ هـ) العصام ابراهيم بن محمد بن عريشاه الامام العلامة المحقق المدقق عصام الدين الاسفرائيني السمرقندي صاحب المؤلفات المشهورة كحاشية البيضاوي والجامي والاطول (ديوان الاسلام) هو من ذرية أبي اسحق الاسفرائيني واسفرائين قرية من قرى خراسان كان أبوه قاضياً بما وجدته في أيام أولاد تيمور وهو من بيت علم ونشأ وهو طالباً للعلم فحصل وبرع وفاق أقرانه وصار مشاراً إليه بالبنان. وكان مجراً في العلوم. له التصانيف الحسنة النافعة في كل فن - خرج في آخر عمره من بخارا الي سمرقند. فمرض مدة اثنين وعشرين يوماً ثم قضى نحبه (شذرات الذهب) وهو تلميذ المولي عبد الرحمن الجامي المعروف (معجم المطبوعات، موقع يعسوب، ٢٠١٣).

106 الحاشية العصامية.

ورجلها، وحملتني حبال الكاذ (أو الكأد) تفتت حصاة القلب من أجلها، لاسيما تقدّم من لا يدري الحقّ من اللوّ والحيّ من اللّي¹⁰⁷ من المثرثرين، بجعل أرباب المهيم العالية حزيننا في كل حين. والله ذرّ الشافعي رحمه الله حيث قال¹⁰⁸:

يَقُولُونَ لِي فِيكَ انْقِبَاضٌ وَإِنَّمَا رَأَوْا رَجُلًا عَن مَوْقِفِ الدُّلِّ أَحْجَمًا

إِذَا قِيلَ هَذَا مِنْهَا قُلْتُ قَدْ أَرَى وَلَكِنَّ نَفْسَ الْحُرِّ تَحْتَمِلُ الظُّمًا¹⁰⁹

وإلى الله المشتكى من زمان إذا أساء، أصرّ على إساءته، وإن أحسن ندم من ساعته¹¹⁰ لكن لما رأيت صفاء نيتهم، وخلوص طويتهم، كنت في الإجابة أقدم رجلاً وأؤخّر أخرى، وأسوّف الطالبين بالتجاوز. والتسوييف لمثله أخرى، سيما خشية المعرفة من الفضيحة، تؤثر الشر على القريحة، وأن أعراض من انتدب لمثل هذا، [أو/و] أغراض لسهام ألسنة الحُستاد، وحقائب ما أتى، معرضة لأيدي الانتهاب، ثم رميها بالكساد.

وبالأخرة انتدبت للقيام بالملتمس، وأشعلت ما هو من نيران القريحة مقتبس، وسمّيته بالفوائد المكبية على الحاشية العصامية. والمرجو من الإخوان، أن لا يبادروا للردّ والقبول قبل التفكير والامتحان.

أحا العلم! لا تعجل لعيب مصنف، ولم يتيقن زلة منه تعرف.

فكمّ أفسد الراوي كلاماً بعقله، وكم غير المنقول قومٌ وصحفوا،

وكم ناسخ أضحى لمعنى مغيّراً، وجاء بشيء لم يردده المصنف،¹¹¹

بل [أن] ينظروا بعين الإنصاف، جانبا عن الاعتساف. فإن وجدوا الإصابة فهي؛ "من الله الفضل"؛ وللشكر صالح. وإن وجدوا غير ذلك فالعذر واضح، ولا [أن] يجعلوا المعاصرة قدحاً، والمماثلة قبحاً.

قطعة:¹¹²

قل لمن لم ير المعاصر شيئاً ويرى للأوائل التقديماً

إنّ ذاك القديم كان جديداً و سيغدوا هذا الجديد قديماً¹¹³...

ليس لقدّم العهد يُفَضَّلُ القائل ولا الحدّثان عهدٌ يُهْتَضَمُ المصيب،¹¹⁴ الفاضل. ولاسيما خزائن الفضل من الفيّاض مبدول. وكم ترك الأول مقول منقول، خصوصاً لو لم يكن في الكتابة فائدة إلا حباله لاصطياد الفوائد، وحبالاً لاقتياد الشوارد، لكفى لإقدام طالب

¹⁰⁷ هو لا يعرف الحقّ من اللوّ الحقّ من الباطل. وقيل: الحيّ الكلام الظاهر، واللّي الكلام الخفيّ. (انظر: الأمثال، زيد بن عبد الله بن مسعود بن رفاعه، أبو الخير الهاشمي، دار سعد الدين، الطبعة الأولى، دمشق ١٤٢٣هـ، ص 222).

البيتان الأولان لإمام القاضي أبي الحسن علي بن عبدالعزيز الجرجاني الشافعي في قصيدته الميمية على ما وصلنا، والله أعلم. (انظر: سير أعلام النبلاء، محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، مؤسسة الرسالة، ٢٠٠١، ج ١٧، ص ٢١).

¹⁰⁹ في نسختنا: يقولون فيك انقباضٌ وإنما رأوا رجلاً عن موكب الدلّ أحجماً إذا قيل هذا مورد وقلت قد رأى ولكن نفس الحرّ تحتلّ الظمًا.

¹¹⁰ القول منقول في بعض المراجع بدون نسبتها (انظر: تنزيل الآيات على الشواهد من الآيات شرح شواهد الكشاف، محب الدين أفندي، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، ص ٣٢٠).

¹¹¹ الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، محمد بن علي بن محمد الحِصْنِي المعروف بعلاء الدين الحصكفي، المحقق: عبد المنعم خليل إبراهيم، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤٢٣هـ، ص ٨.

¹¹² القطعة لأبي عبد الله محمد بن أحمد بن شرف الجذامي القيرواني، المتوفى بطليلة سنة ٤٦٠ هـ. (المحاضرات والمحاورات، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الأولى، بيروت ١٤٢٤ هـ، ج ١، ص ٢٥٣).

¹¹³ في نسختنا: قل لمن لم ير المعاصر شيئاً / ويرى للأوائل التقديماً / إنّ ذلك الحديث كان قديماً / وسبقني هذا الحديث قديماً.

العوائد عليه. ولهذا أشبعنا النقل حيث احتيج إليه. ثم أقول ما وقع من إيراد بعض الأنظار، على من سبقنا بالإِنظار. يعلم الله ذلك ليس طعنا فيهم، ولا عليهم اجترأء، ولا غصًا منهم ولا عليهم ازدراء. كيف [٤/ظ] وهم سادتنا وأساتذتنا ونحن من كتبهم وتحريراتهم معترفون، وبفضلهم علينا معترفون، بل هو استيضاح للصواب، واسترباح للثواب، أو استكشاف من ذوي القربى، واستفهام من ذوي الأبصار الصحيحة. فإن مثلي ممن له بضاعة مزجاة ويجاول الصواب ويتمناه، ولا يقنع بالجهل ولا يرضاه إذا عنَّ له¹¹⁵ إشكال، لاذ بجانب السؤال في طلب النوال، وإلا فقد قيل: لحوم العلماء مسمومة، وعادة الله في هتك من ينقصهم معلومة.¹¹⁶ فمن أطلق لسانه على العلماء بالثلب¹¹⁷ ابتلاه الله قبل موته بموت القلب، فيخشى على من يبغضهم الموت على سوء الخاتمة. فنعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا، وأسأله إصلاح النية فيما أتولاه وإِنجاح الأمنية في طلبي رضاه.

114 المبرِّد، أبو العباس محمد بن يزيد، الكامل، تحقيق محمد أحمد الدالي، مؤسسة الرسالة، الطبعة الثانية، ١٩٩٢، ج ١، ص ٤٣ / ١ . ٤٣. وفي نسختنا: "فليس يقدم العهد يفضل القائل، ولا لحدثانه يهتضب المصيب الفاضل."

115 عَنَّ لَهُ الْأَمْرُ : بَدَأَ ، ظَهَرَ ، عَنِّي عَنِ الشَّيْءِ : أَعْرَضَ عَنْهُ ، اِنْتَصَرَ ، اِزْتَدَّ .

116 بتصرف (تبيين كذب المفتري فيما نسب إلى الإمام أبي الحسن الأشعري، ابن عساكر علي بن الحسن بن هبة الله بن عساكر الدمشقي، دار الكتاب العربي، الطبعة الثالثة، بيروت ١٤٠٤هـ، ص ٢٩).

117 ثلبه: لَأَمُّهُ وَعَابَهُ وَصَرَخَ بِالْعَيْبِ وَقَالَ فِيهِ وَتَنَقَّصَهُ.

الْمَصَادِرُ

- الفائق في غريب الحديث ، تحقيق أبو الفضل إبراهيم، علي محمد الجاوي، دار الفكر، الطبعة الثالثة ١٩٧٩ .
- هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي، طبع بعناية وكالة المعارف الجليلة في مطبعتها البهية استانبول ١٩٥١، أعادت طبعه بالأوفست، دار إحياء التراث العربي بيروت - لبنان.
- نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسيني الطالبي، المعروف بالشريف الإدريسي، عالم الكتب، الطبعة الأولى، بيروت ، ١٤٠٩هـ.
- أسماء الكتب ، عبد اللطيف بن محمد رياض زادة، تحقيق محمد التونجي، دار الفكر، دمشق ١٩٨٣ .
- الأمثال ، زيد بن عبد الله بن مسعود بن رفاعه، أبو الخير الهاشمي، دار سعد الدين، الطبعة الأولى، دمشق ١٤٢٣هـ.
- سير أعلام النبلاء، محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، مؤسسة الرسالة، ٢٠٠١ .
- تنزيل الآيات على الشواهد من الأبيات شرح شواهد الكشاف، محب الدين أفندي، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده.
- الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، محمد بن علي بن محمد الحِصْنِي المعروف بعلاء الدين الحصكفي، المحقق: عبد المنعم خليل إبراهيم، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤٢٣هـ.
- المحاضرات والمحاورات، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الأولى، بيروت ١٤٢٤هـ.
- الكامل، المبرِّد، أبو العباس محمد بن يزيد، تحقيق محمد أحمد الدالي، مؤسسة الرسالة، الطبعة الثانية، ١٩٩٢ .
- تبين كذب المفتري فيما نسب إلى الإمام أبي الحسن الأشعري، ابن عساكر علي بن الحسن بن هبة الله بن عساكر الدمشقي، دار الكتاب العربي، الطبعة الثالثة، بيروت ١٤٠٤هـ.

E K L E R

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي بنا بالنبأ العظيم • عن رفعة مقام العلماء
فوق الرؤس والمنالك الحسيم • وجعلهم بدور المشرفة
في سماء الفضل كالكوكب الحسيم • بسبب نظام السقن
والعلويات كما أخبره رسوله الكريم • وأوجد لهم فزتهم
من بعض • وأمر ملائكة السماء بوضع اجفانها رضا • لمن
طلب العلم في الارض • فبدلوا اجرام السنة انعاماً •
واتخذوا سوابق الاجتهاد انصاراً واعواناً • وجعلوا
انفسهم نازعات شرقاً • من كتبت ذات البدنية غرباً وشرقاً
وعبداً وتولوا عن بج الفهم قولاً واعتقاداً • وكفون كموبراً •
بل نصبا حروب المناطرة • فاسعدوا نيراناً كثيراً • فانظرت
وانسقت قلوب المصطفين عن كبل الاسلام انضطربوا •
فلم يجدوا في بروجهم المشين اولياء وانصاراً • وقنصوا
بطارق الفكر الاعلى ما يدفع شواروعاً شنة فخر الشريعة الطاهرة
من افق الحقيقة فانجلى الشمس وزال الليل في الضمى • فالشبح
صدر الاسلام الشراحا • واستهدى لاله الآاتة وحن كثره
الذي جعل الابن احب منه النبي • في وانقة من خلقه من العلق
المكربين • وجعل اهلك عالماً قدراً وقبلاً منزلاً • اذ ازلت
الارض زلزلاً • وجعل عاويات نفوسهم من غيرات حبيبتين
وساوس الصدور • الالهية عن القيم بحقوق الفارعة
والنشور • فلم يلههم التكاثر والاموال • عن ذكر الله سبحانه
في

